

حقوق شهروندی در کتاب مطالعات اجتماعی

تحلیل محتوای کتابهای پایه‌های سوم و ششم دوره آموزش ابتدایی

سمیه پاپی

کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شهید چمران اهواز

سیدجلال هاشمی

عضو هیئت علمی دانشکده علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز

هدیه شنبیدی

کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شهید چمران اهواز

مسعود صفایی مقدم

عضو هیئت علمی دانشکده علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز

چکیده

آموزش حقوق شهروندی که نهادینه‌سازی نظامی از حقوق و تکالیف متناسب با شهروندی است، امروزه از مهم‌ترین دغدغه‌های اکثر نظام‌های تعلیم و تربیت است. پژوهش حاضر کوشیده است به این سؤال‌ها پاسخ دهد:

● ماهیت حقوق شهروندی چیست و چرا آموزش آن ضرورت دارد؟

● در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران به چه میزان و چگونه به مقوله‌های حقوق شهروندی توجه شده است و آیا موفق بوده‌اند؟

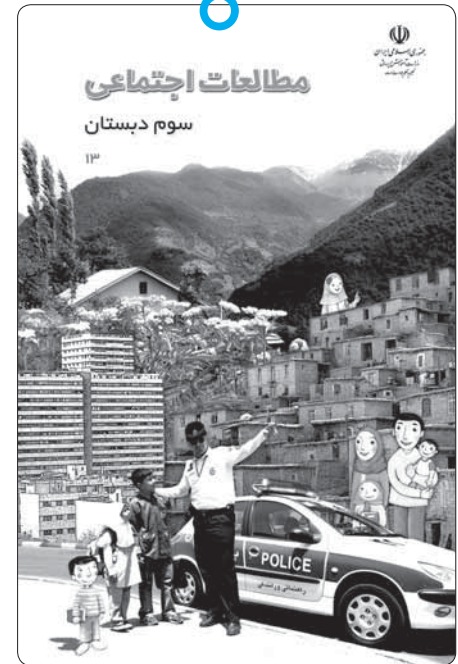
و داودوندی، ۱۳۸۹: ۳۸). اگرچه نهادهای رسمی و غیررسمی متفاوتی به آموزش حقوق شهروندی مبادرت دارند، با این حال قسمت اعظمی از وظیفه آموزش آن بر عهده نظام آموزش و پرورش و یکی از ابزارهای اثرگذار آن، یعنی «کتاب درسی» است. شواهدی دال بر این موضوع وجود دارد که دانش‌آموزان و دانشجویان به مدرسه و دانشگاه می‌روند، بدون آنکه دانش و مهارت ارزش‌هایی را بیاموزند که پایه و اساس شهروندی باشد و یا باعث شناخت آن‌ها از حقوق خود شود. **سلطانی فر** و همکارانش (۱۳۹۰) معتقدند: با آگاهی از شهروندی و مسائل پیرامون آن گامی مؤثر به سوی تحقق شهروندی برداشته می‌شود و راه‌ها برای رسیدن به جامعه‌ای با کمترین ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی هموار می‌آید. **ریولی** (۲۰۱۰) دریافت که سطح علاقه‌ها و دانش سیاسی - مدنی دانش‌آموزان هم‌بستگی

است، دلالت دارد (رزاق‌پور، ۱۳۹۰). امروزه مسئله حقوق شهروندی، جزء لاینفک جامعه مدنی و مبنای تشکیل آن است و از مهم‌ترین دغدغه‌های اکثر نظام‌های تعلیم و تربیت به‌شمار می‌رود.

زیرا آموزش حقوق شهروندی موجب آگاه شدن افراد از حقوق و وظایف خود می‌شود و به آن‌ها اجازه دخالت آگاهانه در سرنوشت خود را می‌دهد. همچنین، به احقاق حقوق خود و زندگی بهتر برای خود و دیگر اعضای جامعه منجر می‌شود (شیانی، ۲۰۱۰). تحلیل محتوا، شهروندی، حقوق شهروندی، کتاب درسی

مقدمه

یکی از مفاهیم جدید در ادبیات اجتماعی و سیاسی جامعه امروز، مفهوم «حقوق شهروندی» است که مجموعه قواعد و قوانینی را شامل می‌شود که بر روابط اشخاص در یک جامعه کلان دولت - کشور حکومت می‌کند و بر حقوق و امتیازاتی که وظیفه تأمین آن بر عهده حاکمیت

قوی با محتوای برنامه‌های درسی دارد. در نظام آموزشی ایران، کتاب درسی معینی با عنوان «آموزش حقوق شهروندی» وجود ندارد. در این پژوهش، محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی، به دلیل بازنگری محتوایی آن‌ها در سال‌های اخیر، مورد تحلیل قرار گرفت. درس‌های مطالعات اجتماعی بیش از دیگر درس‌ها بر آگاهی افراد از امور سیاسی و اجتماعی می‌افزاید. از طرف دیگر، دوره ابتدایی یکی از حساس‌ترین دوره‌های زندگی هر انسانی است و شالوده شخصیت، رفتارها و عادت‌های اساسی یادگیری انسان‌ها، بر چگونگی تربیتی استوار است که در این دوره انجام می‌پذیرد و آنچه بعدها به دست می‌آید، بر این بنیان قرار خواهد گرفت. بر این اساس در پژوهش حاضر ماهیت حقوق شهروندی و ضرورت پرداختن به آموزش آن بررسی شده است. همچنین مشخص شده است که کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم به چه میزان به مؤلفه‌های حقوق شهروندی توجه داشته و آن‌ها را چگونه به کار برده‌اند. در نهایت هم پژوهشگران به نتیجه‌گیری پرداخته‌اند و راهکارهایی برای بهبود عملکرد نظام آموزشی در زمینه آموزش

حقوق شهروندی ارائه داده‌اند.

پرسش‌های پژوهش

کدگذاری مجدد اسنادان دانشکده علوم تربیتی دانشگاه چمران اهواز قرار گرفتند. سپس با محاسبه درصد توافق مورد انتظار و درصد توافق مشاهده شده بین کدگذارها و با بهره‌گیری از فرمول ویلیام اسکات، ضریب قابلیت اعتماد این تحقیق محاسبه شد (محمدی‌مهر، ۱۳۸۷: ۱۵۶)

براساس داده‌ها حاصل از محاسبات فوق، در تمامی متغیرهای پژوهش، بین دو کدگذار ۹۶ درصد توافق و مشابهت مشاهده شد. در این تحقیق، کدگذاری قابل اعتماد و ضریب قابلیت اعتماد ۹۵ درصد و بیش از ۷۰ درصد است و مطلوب ارزیابی می‌شود.

۱. ماهیت حقوق شهروندی چیست؟
۲. چرا آموزش حقوق شهروندی ضرورت دارد؟
۳. در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران به چه میزان به مؤلفه‌های حقوق شهروندی توجه شده است؟
۴. کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران چگونه مؤلفه‌های حقوق شهروندی را به کار گرفته‌اند و آیا موفق بوده‌اند؟

روش پژوهش

در این پژوهش، برای پاسخ به دو پرسش نخست، با راهکاری کتابخانه‌ای از روش پژوهش تحلیلی - استنتاجی استفاده شد. به علاوه، به‌منظور ارائه تصویری از وضعیت آموزش حقوق شهروندی، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند. در این قسمت واحد تحلیل شامل کلمات، جملات، و مضامین متون کتاب‌های درسی بود.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این تحلیل را کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران که تا پایان سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ جزو مواد آموزشی بوده‌اند، تشکیل می‌دهد. نمونه آماری پژوهش نیز دو کتاب جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم دوره ابتدایی هستند. روش نمونه‌گیری به‌صورت انتخابی و هدفمند بود و کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی که در سال‌های اخیر مورد بازنگری قرار گرفته‌اند، برای تحلیل محتوا انتخاب شدند.

پایایی تحلیل محتوای کمی

در این تحقیق، برای محاسبه ضریب قابلیت اعتماد، دو کتاب مورد بررسی در زمینه مقوله‌های مورد نظر در معرض

تعیین روایی تحلیل محتوای کمی

برای تعیین روایی تحلیل محتوای کمی، از فهرست وارسی (چک‌لیست) تحلیل محتوای کمی که شامل ۲۷ مؤلفه در زمینه حقوق شهروندی است و به شیوه روایی محتوایی و صوری به تأیید استادان متخصص علوم تربیتی در دانشگاه شهید چمران رسید، استفاده شد.

ابزار اندازه‌گیری در تحلیل محتوای کمی

در این پژوهش از یک (فهرست وارسی) شامل ۲۷ مؤلفه حقوق شهروندی به‌عنوان ابزار پژوهش استفاده شد (جدول ۱).

ماهیت و چیستی حقوق شهروندی

معادل انگلیسی کلمه «حق» یعنی «right» در فرهنگ آکسفورد به معنای «امتياز»، «امتياز خاص»، «چیزی که فرد مستحق آن است»، «سمتی که در مقابل سمت چپ قرار دارد»، «چیزی که عادلانه است» و «صحیح» آمده است (آکسفورد، ۲۰۰۷). در تعریف اصطلاحی، حق آن رابطه حقوقی است که به سبب آن، قانون به یکی از اشخاص این توانایی را می‌دهد که به گونه‌ای تک و ویژه بر چیزی معین تسلط و چیرگی یابد و یا از شخص دیگر انجام دادن یا انجام ندادن چیزی یا کاری معین را بخواهد (ساکت، ۱۳۸۷: ۴۹).

هر کشوری برای شخص حقیقی یا حقوقی،

در برابر دیگران، امتیازی می‌شناسد. این امتیاز که برای حفظ منافع اشخاص در جامعه از سوی قانون داده می‌شود، «حق» نام دارد و جمع آن «حقوق» است. حقوق مجموعه‌ای است که از سوی مقام صلاحیت‌دار (خدا، دولت، طبیعت و... بر حسب تفاوت دیدگاه‌ها) برای انسان بما هو انسان وضع و تعیین شده است (فهیمی، ۱۳۹۳: ۲۸).

حقوق شهروندی از موضوعات اساسی مرتبط با کیفیت زندگی اجتماعی انسان‌ها در عصر مدرن است و آن دسته از امتیازات و قواعد عام اجتماعی را شامل می‌شود که در چارچوب قانون اساسی به شهروندان داده شده و انتفاع از آن نیز به میزانی است که تعرضی به حقوق سایر شهروندان و نظم عمومی نداشته باشد. در اهمیت حقوق شهروندی همین بس که برای حل موفقیت‌آمیز مسائل مهم حکومتی، یعنی نیاز به توزیع عادلانه منابع و حفظ نظم، بسیار حیاتی است و نقش مهمی را در حل برخوردهای اجتماعی ایفا کرده است. از لحاظ نظری اندیشمندان علوم اجتماعی حقوق شهروندی را در ابعاد مختلف تقسیم‌بندی کرده‌اند. به‌طور کلی می‌توان ابعاد زیر را برای حقوق شهروندی در نظر گرفت. **الف. حقوق مدنی:** شامل امتیازاتی است که در قانون به افراد داده شده است؛ مانند

مصونیت از تعرض، آزادی بیان و مذهب، و ممنوعیت تبعیض براساس جنس یا نژاد.

ب. حقوق سیاسی: حقوقی است که شخص با اعمال آن‌ها در تشکیل دولت شرکت می‌جوید؛ مانند امکان مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌های عمومی کشور یا تشکیل احزاب سیاسی و برگزاری انتخابات.

ج. حقوق اقتصادی - اجتماعی: حقوقی که به فرد فرصت می‌دهد تا از خدمات و امکانات موجود استفاده کند و مانعی محیط زندگی و حیات وی را تهدید نکند (کاظمی، ۱۳۸۹: ۳۰۳)؛ مانند حق برخورداری از آزادی کار و شغل و دریافت مزد مساوی با کار.

د. حقوق فرهنگی: حقوقی که با موضوعاتی نظیر توانایی پذیرش فرهنگ‌های دیگر، مهاجرت، افزایش تحرک و تغییرپذیری همراه است (فتحی و اجارگاه و واحد چوکده، ۱۳۸۸: ۱۲-۱۰)؛ مانند حق دستیابی به فرهنگ و زبان اکثریت، و حق داشتن سنت‌ها و شیوه‌های متفاوت زندگی. در مقاله حاضر، مؤلفه‌های حقوق شهروندی (جدول ۱) براساس موارد ذکر شده در فصل سوم (حقوق ملت) «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران» و با مراجعه به منابع و ادبیات موجود در این زمینه و

با عنایت به اینکه این مفاهیم و مؤلفه‌ها جزو نیازهای اساسی برای حفظ موجودیت انسانی و تشکیل و تداوم اجتماعات بشری هستند، انتخاب شدند.

چرا آموزش حقوق شهروندی؟

از نظر **ارسطو**، انسان مدنی بالطبع است و شهر جامعه سیاسی مطلوبی است که برآورنده زندگی کامل و تأمین‌کننده غایات طبیعی انسان است. به اعتقاد **افلاطون** نیز، کشور و دولت برای این وجود دارد که در خدمت نیازهای آدمیان باشد. زیرا آدمیان به تنهایی قادر به تأمین همه نیازهای خویش نیستند (هاشمی، ۱۳۹۱: ۲۲). لذا زندگی در اجتماع ضروری می‌نماید و لازمه زندگی در اجتماع، تزامات و برخوردها بین منافع افراد جامعه است. کسانی در جامعه هستند، می‌خواهند از دستاوردهای همکاری اجتماعی بیشتر بهره ببرند، از مواهب طبیعی به‌طور نامحدود استفاده کنند و یا شیوه برخوردشان با دیگران را به گونه‌ای می‌خواهند که مطابق میلشان باشد و این مطلوب دیگران نیست. بررسی عوامل نقض حقوق شهروندی ثابت می‌کند که عامل مهم در این نقض‌ها ناآگاهی و عدم آموزش شهروندان است. مقتضیات هم‌زیستی در جهان امروز نیز طلب می‌کند که حقوق و تکالیف اعضای جامعه به آن‌ها آموخته شود؛ زیرا احیای حقوق شهروندی موجب افزایش ضریب امنیت عمومی، پیشگیری از هنجارگریزی‌های قانونی و اصلاح ساختارهای رفتاری در جامعه می‌شود و بر مبنای آن می‌توانیم به ایده‌آل‌های خود در زندگی نزدیک شویم.

یافته‌های پژوهش

نتایج تحلیل محتوای کمی کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم ابتدایی، در مجموع ۲۷۱ مورد فراوانی در ارتباط با مؤلفه‌های حقوق شهروندی را نشان داد که از این تعداد، کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی با ۲۱۱ فراوانی، بیشترین تعداد فراوانی را به

جدول ۱. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی پایه‌های سوم و ششم ابتدایی به تفکیک پایه تحصیلی

مطالعات اجتماعی پایه ششم		مطالعات اجتماعی پایه سوم		زیرمقوله‌ها زیرمقوله‌های فرعی		مقوله‌ها	ابعاد حقوق شهروندی
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی			حق برخورداری از رفاه و تأمین اجتماعی	حقوق اجتماعی
۰	۰	۱۴/۲۱	۳۰	—	حق مسکن		
۸/۳۳	۵	۴/۲۶	۹	حق برخورداری از محیط‌زیست سالم و پاکیزه	حق بهداشت و سلامت		
۶/۶۶	۴	۱/۸۹	۴	حق حفاظت در برابر بیماری‌ها			
۵	۳	۱/۸۹	۴	—	حق ورزش		
۱۰	۶	۴۱/۷۰	۸۸	حق امنیت جان	حق امنیت		
۶/۶۶	۴	۰	۰	حق امنیت آبرو و حیثیت			
۱/۶۶	۱	۶/۳۳	۱۴	حق آموزش زنان	حق آموزش برابر	حق آموزش	حقوق فرهنگی
۱/۶۶	۱	۳/۳۱	۷	حق آموزش مردان			
۳/۳۳	۲	۲/۸۴	۶	حق آموزش افراد			
۰	۰	۰	۰	—	حق آموزش و پرورش رایگان		
۰	۰	۰	۰	—	حق دانستن		
۰	۰	۰	۰	—	حق برخورداری از احترام	حق اقلیت‌های مذهبی	
۱۰	۶	۱/۴۲	۳	—	حق آزادی انجام مراسم مذهبی		
۰	۰	۰	۰	—	حق تساوی اقلیت‌های مذهبی		
۱۱/۶۶	۷	۰	۰	—	حق آزادی بیان	حق آزادی	حقوق سیاسی
۰	۰	۰	۰	—	حق نمایندگی شدن	حق شرکت در انتخابات	
۰	۰	۰	۰	—	حق رأی دادن		
۰	۰	۰	۰	—	حق تضمین آزادی اجتماعات	حق حضور در اجتماعات و راهپیمایی‌ها	
۱/۶۶	۱	۰	۰	—	حق تشکیل اجتماعات		
۰	۰	۰	۰	—	—	حق بازخواهی کردن	
۱۵	۹	۱۰/۴۲	۲۲	حق اشتغال مردان	حق تساوی زن و مرد	حق اشتغال	
۱۳/۳۳	۸	۳/۷۹	۸	حق اشتغال زنان			
۳/۳۳	۲	۵/۲۱	۱۱	حق اشتغال افراد			
۱/۶۶	۱	۲/۳۶	۵	—	حق آزادی انتخاب و تعیین سرنویشت شغلی		
۰	۰	۰	۰	—	حق تشکیل اتحادیه‌های صنفی و سندیکا		
۰	۰	۰	۰	—	—	حق منع تجسس در زندگی و کار	حقوق قضایی
۰	۰	۰	۰	—	—	حق دادخواهی	
۱۰۰	۶۰	۱۰۰	۲۱۱	مجموع			

خود اختصاص داد و دلیل آن را می‌توان در اهمیت ویژه این دوره از آموزش در دیدگاه مؤلفان، به‌عنوان پایه و اساسی برای دوره‌های بالاتر آموزشی که سازنده تجربیات آینده دانش‌آموزان است، تحلیل و تفسیر کرد. همچنین نتایج نشان داد که بیشترین فراوانی مربوط به مؤلفه «حق امنیت جانی» با ۹۴ فراوانی و بعد اجتماعی حقوق شهروندی با ۱۳۵ فراوانی (۱۵/۳۵) است. از منظر تحلیل کیفی، علت تأکید فراوان مؤلفان بر حق امنیت جانی را می‌توان در ارتباط برخوردارگی از این حق با «حق حیات» که از جمله حقوق اولیه هر انسانی است و از برکت آن، افراد قادر به برخوردارگی از دیگر حقوق و آزادی‌های خویش خواهند شد، دانست. همچنین بدون امنیت هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند بسسترهای لازم را برای رشد و تکامل افراد فراهم کند. در جامعه ناامن و ناپایدار عدالت در جامعه مستقر نخواهد شد و احساس ناامنی به گونه‌ای فزاینده مانع بروز خلاقیت افراد در زمینه‌های گوناگون اجتماعی و اقتصادی می‌شود. مطابق جدول ۱ ملاحظه می‌شود، در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی در مجموع به ۶۰ مورد از مؤلفه‌های حقوق شهروندی اشاره شده است. بیشترین فراوانی مربوط به بعد اجتماعی حقوق شهروندی با ۲۲ فراوانی (۲/۵۰) است. همچنین بیشترین فراوانی مربوط به مؤلفه «حق اشتغال مردان» با ۹ فراوانی است.

در مجموع در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مورد بررسی، از میان مقوله‌های حقوق شهروندی، بیشترین اشاره به مقوله‌های «حق برخوردارگی از رفاه و تأمین اجتماعی» با ۱۵۷ فراوانی و «حق اشتغال» با ۶۶ فراوانی، کمترین اشاره به مقوله‌های «حق شرکت در انتخابات»، «حق حضور در اجتماعات و راه‌پیمایی‌ها»، «حق بازخواهی کردن»، «حق منع تجسس در زندگی و کار» و «حق دادخواهی» صورت گرفته است. مؤلفان به مقوله‌های حقوقی مذکور توجه لازم را نکرده‌اند و تدوین محتوا از این منظر قوت لازم ندارد و به‌نظر می‌رسد در این زمینه باید بهتر کار شود.

به‌طور کلی، در پرداختن به ابعاد گوناگون حقوق شهروندی در کتاب‌های مورد بررسی، بیشترین اشاره به بعد اجتماعی اختصاص داشت. دیگر ابعاد به ترتیب میزان فراوانی عبارت بودند از: بعد اقتصادی، بعد فرهنگی، بعد سیاسی و سپس بعد قضایی. دلیل تأکید بسیار مؤلفان بر بعد اجتماعی را می‌توان در ظرفیت بالای این بعد برای نهادهای سازی حقوق شهروندی، ارتباط با حق حیات، سلامت جسمانی و آسودگی خاطری که از برخوردارگی از این حقوق در فرد پدید می‌آید، ارزیابی و تفسیر کرد. همچنین با توجه به سهم اندک بعد قضایی مؤلفه‌های حقوق شهروندی در کتاب‌های درسی می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که آموزش مؤلفه‌های حقوق قضایی به سطوح بالاتری از رشد شناختی دانش‌آموزان نیاز دارد و در طول دوره متوسطه اول و متوسطه دوم که دانش‌آموزان از قدرت ادراک بالاتری برخوردارند و می‌توانند بسیاری از مفاهیم انتزاعی را درک کنند، آموزش مؤلفه‌های حقوق قضایی و سیاسی مطلوب‌تر به‌نظر برسد.

یافته‌ها حاکی از آن است که مطابق جدول ۱، توزیع نامتعادل و نامتوازن مؤلفه‌های حقوق شهروندی در کتاب‌های درسی مورد تحلیل به چشم می‌خورد و این موضوع می‌تواند در مخاطبان این ذهنیت را ایجاد کند که برخی مؤلفه‌های حقوق شهروندی کم‌اهمیت یا بی‌اهمیت هستند و نوعی بی‌توجهی به

تأمین آن‌ها در فرد به‌وجود آید. تحلیل برخی مقوله‌های حقوق شهروندی مرتبط با جنسیت نشان می‌دهد که در کتاب‌های درسی سعی شده است، جنسیت به‌عنوان عاملی در برخوردارگی از حقوق شهروندی در نظر گرفته شود. در حالی که مرزبندی‌های جنسیتی در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی این ذهنیت را به دانش‌آموزان القا می‌کند که قدرت و توانایی لازم را برای ورود به برخی حرفه‌ها و مشاغل ندارند و این خود مانعی برای بروز استعدادها و توانایی‌های آنان می‌شود. از آنجا که آموزش دوره ابتدایی به‌عنوان مبنا و اصل همه آموزش‌ها مطرح می‌شود و در واقع سنگ زیربنای نظام آموزشی به‌شمار می‌آید، توجه اساسی به این دوره، اهمیت ویژه‌ای دارد. محتوای کتاب‌های این دوره در ذهن دانش‌آموزان، اولین نقش‌هایی هستند که بر لوحی صاف و سفید نقش می‌بندند. دانش‌آموزان با مطالعه کتاب‌های مطالعات اجتماعی می‌توانند اولین آگاهی‌ها را درباره قوانین و مقررات و آداب و رسوم به دست آورند. با توجه به نیاز امروز جامعه که حضور انسان‌هایی مشارکت‌جو و آگاه به حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی است، بجاست که نظام تعلیم و تربیت رسمی از ظرفیت برنامه‌های آموزشی و محتوای کتاب‌های درسی برای تحقق و تقویت حقوق شهروندی بهره بگیرد.

پیشنهادها

۱. مؤلفان کتاب‌های درسی صرفاً به آموزش حقوق شهروندی در کتاب‌های علوم اجتماعی نپردازند و با استفاده از رویکرد برنامه‌ریزی درسی تلفیقی، مؤلفه‌های حقوق شهروندی را در محتوای تمامی درس‌ها بگنجانند.
 ۲. از آنجا که اکتفای صرف به ذکر مقوله‌های حقوق شهروندی - بدون تصریح و تأکید لازم - در کتاب‌های درسی الزاماً به آموزش و اجرای حقوق شهروندی منجر نمی‌شود، از همین‌رو ضرورت دارد، معلمان با روش‌های متنوع تدریس از همه فرصت‌های یاددهی - یادگیری برای آموزش حقوق شهروندی و ارتقای آن استفاده کنند.
- منابع در دفتر مجله موجود است.